

Kur'ân-ı Kerim'de Ümniyye Kavramı

*Meral SALMAN**

Öz: Ümniyye, Kur'ân'da insanın istek ve temennilerini ifade eden bir kavramdır. İnsan, olmasını istediği şeyleri zihninde tasarlayıp kurmakta ve bunlara inanmaktadır. Genel anlamda istek ve hayaller bir temele dayanıyorsa insanı motive eder, fakat Kur'ân'a göre asılsız temennilerin insan ve toplumlara faydası yoktur. Yahudi ve Hristiyanlar, müşrik ve münafıklar birtakım ümniyyelere takılıp kaldıkları için doğru yola ulaşamamıştır. Bunun yanında şeytan da insanların arzularını, isteklerini vesveseleriyle etkileyip yönlendirmeye çalışmaktadır. O, peygamberlerin de isteklerine vesvese vermeye çalışmış fakat Allah âyetlerini onun vesvesesinden korumuştur. Bu makalede Kur'ân'a göre ümniyye kavramının önce mahiyetini daha sonra da insan ve toplum hayatını nasıl etkilediğini ortaya koymaya çalışacağız.

Her insanın hayatla ilgili istek ve beklentileri vardır. Öyle ki insan, ölümden sonrası ile ilgili temennilerde bulunur. Temennilerin insan yaşamını nasıl etkilediği ise son derece önemlidir. Ümniyyenin kavram olarak anlaşılmasının yanısıra Kur'ân âyetlerinde ifade ettiği anlamın ortaya konulması hangi ümniyyelerin insan hayatını olumsuz etkilediğine ışık tutacaktır. Kur'ân-ı Kerim'in ifadesine göre asılsız ümniyyelerin peşine takılmak insan ve toplumların doğru yola ulaşmasına engel olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ümniyye, İnsan, Dünya, Ahiret, Şeytan, Vesvese, Toplum.

The Concept of Umniyyah in the Qur'an

Abstract: Umniyyah is a concept that expresses wishes and desires of people in the Qur'ana. A human being designs and builds in his/her mind the things that he or she wishes to happen. If the wishes and dreams are based on a base, they motivate people, but according to the Qur'an, unfounded wishes don't give any benefit to people and societies. The Jews and Christians, idolaters and hypocrites were unable to reach the right path because they were stuck in some kind of hope/ umniyyah. In addition, the devil tries to influence and divert people's wishes and desires with his misgivings. He also tried to give misgiving to wishes of prophets but Allah protected his verses from devil's misgiving. In this article we strive to put out the nature of umniyye and how it affects people's and society's life according to the Qur'an.

Every person has wishes and expectations about life. Moreover, they have some wishes about the afterlife as well. It is very important how the wishes affect human life. In addition to understand the umniyyah as a concept, revealing its meaning that is expressed in the verses of the Qur'an will shed light on which hopes affect human life negatively. According to the Qur'an, the pursuit of unfounded umniyyahs prevent people and societies to reach the right path.

Keywords: Umniyye, People, World, Afterlife, Devil, Misgiving, Society.

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, salmanmeral@mynet.com

الأمنية في القرآن الكريم

الملخص: الأمنية هي في القرآن تعبير تفيد آمال الإنسان ورغباته. الإنسان يبني في ذهنه الأشياء التي يريد وجودها ثم يؤمن بها. على الإطلاق إذا كانت الرغبات والأحلام تعتمد على أساس، فهي تشجع الناس. ولكن حسب القرآن الكريم فإن الرغبات التي لا أساس لها لا تفيد الناس والمجتمعات. لم يمكن أن يصل اليهود و النصارى والمشركون والمنافقون الى الطريق المستقيم لأنهم إشتغلوا ببعض الأماني. إضافة إلى ذلك يحاول الشيطان أن يؤثر ويغري رغبات وآمال الإنسان بوسوسته. كان الشيطان يحاول أن يوسوس في أماني الأنبياء ولكن الله حفظ على آياته من وسوسة الشيطان. في هذا البحث سنحاول أن نبين ماهية تعبير الأمنية حسب القرآن الكريم ثم أن نظهر كيف تؤثر على حياة الإنسان و المجتمع أيضا.

لكل إنسان رغباته و توقعه عن الحياة حتي يتمنى الإنسان الآخرة. من المهم جدا كيف تؤثر الأماني علي حياة الإنسان. إضافة إلى فهم الأمنية تعبيرا، سيضئ على أن تظهر معانيها التي تفيد في القرآن الكريم: أي الأماني تؤثر علي حياة الإنسان سلبيا. حسب القرآن الكريم أن تتابع الأماني التي لا أساس لها يمنع أن يصل الإنسان والمجتمعات إلى الصراط المستقيم.

الكلمات المفتاحية: الأمنية، الإنسان، العالم، الآخرة، الشيطان، الوسوسة، المجتمع.

A. GİRİŞ

Ümniyye, Kur'ân-ı Kerim'de insanların gönüllerinden geçirdikleri arzu, istek, kuruntu ve bunlar neticesinde geliştirdikleri inançları ifade etmektedir. İnsan ve toplumlar kendilerine umut veren birtakım *ümniyyelere* bel bağlamakta ve bunların gerçekleşmesine dair ümit beslemektedir. Bu bağlamda şeytan, insan ve toplumların doğru yola ulaşamamaları için birtakım *ümniyyelerle* oyalanmaları hususunda teşvikte bulunmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'e göre insan ve toplumlar gibi onlara rehber olarak gönderilen peygamberler de gönüllerinden birtakım temenniler geçirmiştir. Onların istek ve beklentileri ise daha çok davetçisi oldukları dine insanların icabet etmesi hususundadır. Şeytan, peygamberlerin dahi arzu ve isteklerine vesvese vermeye çalışmış, fakat Allah, indirdiği vahyi onun tuzağından korumuştur. Bu anlamda her insanın umut ve beklentileri şeytanın insanı etkilemeye çalıştığı birer araç haline gelebilmektedir.

Araştırmada öncelikle insanın arzu, istek ve temennileriyle yakından ilgisi olan *ümniyye* kelimesinin anlamından yola çıkarak, kavramsal çerçeve belirlenmeye çalışılacaktır. Daha sonra *ümniyye* kavramının geçtiği âyetlerin yorumundan

istifade edilerek şeytanın vesvesesinin bir aracı olan *ümniyyenin*, insan ve toplumların hakikatten sapmasındaki tesirine değinilecektir. Araştırmada insan düşünce ve davranışlarının şekillenmesinde psikolojik ve sosyolojik arka planın önemine binâen *ümniyyelerin* ortaya çıkışındaki nedenler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Daha sonra asılsız *ümniyyelere* saplanmanın insan ve toplum hayatı üzerindeki olumsuz etkileri irdelenecektir.

B. ÜMNIYYE KAVRAMININ ANLAMI

Halil b. Ahmed (ö.175/791) *ümniyyenin*, ölüm manasında kullanıldığını ve bu kelimenin türevlerinden olan münâ kelimesinin, bir kimsenin temenni ettiği şeylere dendiğini söylemektedir.¹ Zeccâc (ö. 311/923) ise *ümniyye* kelimesinin manası hakkında iki görüş zikretmektedir. Bunlardan birincisine göre, Kitâb'ı bilmemek yani tilaveti bilmemek anlamındadır. İkincisine göre ise yalanlar anlamına gelmektedir.² Ezherî (ö.370/980) ve İbn Manzûr (ö.711/1311), Zeccâc'ın zikrettiği anlamların mecaz ifade ettiğini; *ümniyye* kelimesinin aslının takdir etmek manasına geldiğini söylemektedir. Onlara göre bu kelimenin çoğulu olan menââ; olaylar, ecel ve kader anlamlarında kullanılmaktadır.³ Ezherî, tilavetin *ümniyye* ile aynı kökten gelen bir kelime ile isimlendirilmesinin sebebini, "Kişi, Kur'ân'ı okuduğunda rahmet âyetine geldiğinde Allah'ın rahmetini; azap âyetine geldiğinde ise O'nun kendisini korumasını ummaktadır", diye izah etmektedir.⁴ Yani insanın, Kur'ân okurken mana ile ilgili takdir ve beklentisi, kelimenin okumak anlamı ifade etmesine olanak sağlamaktadır. İbn Manzûr da *ümniyye* kelimesinin mecazî olarak uydurulmuş söz, yalan anlamı ifade etmesini açıklarken Araplar'ın, temenni ibaresini, bir söz uydurmak, tasarlayıp düzmek ve yalan söylemek anlamında kullanmasından bahseder.⁵ Bu bağlamda insanın bir şeyi nefsinde konuşarak tasarlayıp kurması yani takdir etmesi ve nefiste takdir edilen şeylerin her zaman

¹ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l Ayn*, Thk. Mehdi Mahzumi, İbrahim Samerrai, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemili'l-Matbuat, 1988, "menâ" md., I, 1730-1731.

² Ebû İshak İbrahim b. es-Seri b. Sehl Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, Şerh ve Thk. Abdülcelil Abduh Şelebi, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, "menâ" md., 1988, I, 159.

³ Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevi Ezherî, *Tehzibü'l-Lüga*, Thk. Abdüsselam (Muhammed) Harun, Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Tercüme, "menâ" md., XV, 530; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sadık el-Ubeydi, Beyrut: Dârü'l-İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1997, "menâ" md., XIII, 202-204.

⁴ Ezherî, "menâ" md., XV, 534.

⁵ İbn Manzûr, "menâ" md., XIII, 202.

doğru olmaması sebebiyle *ümniyye* kelimesinin anlamı yalanı içine alacak şekilde genişlemiştir.

İbn Manzûr'un İbn'ül Esir'den (ö.606/1210) naklettiği diğer bir görüşe göre ise, *ümniyye* ile aynı kökten gelen temennâ, istenen bir işin meydana gelmesi için arzu duymak ve nefsin belli-belirsiz konuşması demektir. Araplar bu kelimeyi ihtiyacı istemek için kullanmaktadır.⁶ Bu anlamda Cürçânî (ö. 816/1413) ve Firuzâbâdî (ö.817/1415) *ümniyyenin* temenni edilip istenen şeylere verilen isim olduğunu söyler.⁷

İsfahânî (ö.V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) ise Kur'ânî bir kavram olarak *ümniyyeyi*, bir şeyin çok istenmesi sonucunda nefiste hâsıl olan, beliren suret; aslı esası olmayan arzu ve istekler, temeli olmayan kuruntular şeklinde tanımlamaktadır.⁸

C. KUR'ÂN-I KERİM'DE YER ALIŞI BAKIMINDAN ÜMNIYYE KAVRAMININ İNCELENMESİ

Kur'ân-ı Kerim'de *ümniyye*, genel olarak insanoğlunun arzu, istek ve temennilerini ifade eden bir kavram olarak kullanılmaktadır. Bunun yanında insanın düşünce düşünce kurduğu gelecekle ilgili her türlü hayal, bir esasa dayanmasa bile umutla bağlanılan ve inanç haline getirilen beklentiler de bu kapsamda değerlendirilmektedir.

Ümniyye ve çoğulu olan emaniyy kelimesi Kur'ân'da yedi âyette geçmektedir.⁹ Bu âyetlerden sadece 22/ Hacc 52.âyet Mekkidir ve peygamberlerin *ümniyyelerine* atıfta bulunmaktadır. Medenî sûrelerde yer alan diğer âyetler ise nüzul sırasına göre 2/Bakara, 4/Nisâ ve 57/Hadîd Sûrelerinde yer almaktadır. Bu âyetlerde sırasıyla ümmîlerin, Yahudi ve Hristiyanların *ümniyyelerinden*; şeytanın müşrikleri sevkettiği *ümniyyeler* ve münafıkların *ümniyyelerinden* bahsedilmektedir. Bu

⁶ İbn Manzûr, a.g md., XIII, 202-204.

⁷ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif Hanefî Cürçânî, *et-Ta'rifât*, Thk. İbrahim el-Ebyari, Kahire: Dârü'd- Diyan, [t.y.], "menâ" md., 92; Ebü't Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firûzabâdî, *Kâmus Tercümesi=el-Okyans'ül- Basit fi Tercümet-i Kâmusi'l Muhit*, trc. Mütercim Asım Efendi, İstanbul: Matbaatü'l Osmaniye, h.1305, "menâ" md., III, s. 936.

⁸ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfazi'l-Kur'ân*, Thk. Safvan Adnan Davudi, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1992, "menâ" md., 779.

⁹ 2/Bakara 78,111; 4/Nisâ 119,120, 123; 22/Hacc 52; 57/Hadîd 14.

bağlamda *ümniyye*, şeytanın vesveselerinin vasıtası olup, çeşitli toplumların sapmasında etkili olmuştur.

1. Ümniyyenin Şeytanın Vesvesesinin Bir Aracı Olması

Kur'ân-ı Kerim'e göre şeytan çeşitli vaatlerle insanlara temenni ettikleri şeyleri süslü ve güzel göstermekte ve onları saptırmaya çalışmaktadır.

وَلَا ضَلَّانَهُمْ وَلَا مِئْيَبَّهُمْ وَلَا مَرْنَهُمْ فَلْيَبْتَكُنْ آذَانَ الْأَنْعَامِ وَلَا مَرْنَهُمْ فَلْيَغْيِرْ حَلَقَ اللَّهِ وَمَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ
وَلِيًّا مِّنْ دُونِ اللَّهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَانًا مُّبِينًا يَعِدُهُمْ وَيُمَيِّبُهُمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا

“(Şeytan) Onları saptıracağım, onları kuruntulara kaptıracağım ve onlara emredeceğim de (putlara adak için) hayvanların kulaklarını yaracaklar. Yine onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler(demiştir). Allah'ı bırakıp ta şeytani dost edinen kimse, elbette apaçık bir ziyana düşmüş olur. Şeytan onlara durmadan vaat eder, boş ümitler verir. Şeytanın onlara söz vermesi aldatmadan başka bir şey değildir.”¹⁰

Bahsi geçen konu, 4/ Nisâ 112.âyetten başlayarak iman ettikten sonra yoldan çıkan kimselerin durumuyla bağlantılıdır. Rivayetlere göre Hz. Peygamber döneminde Tu'me b. Übeyrik isimli bir müslüman hırsızlık yapmış veya emanete hıyanet etmiş sonrasında Yahudi bir kimseyi töhmet altında bırakmıştır. Yahudilerin Tu'me'nin suçlu olduğuna dair bazı delillere ulaşması sonucu töhmet altında bırakılan dindaşlarını savunmalarına mukabil bazı Müslümanlar da Tu'me'nin suçsuzluğuna dair ettiği yeminlere inanmış ve Hz. Peygamberden Müslümanlık adına Tu'me'yi savunmasını istemişlerdir. Allah'ın lütfu sayesinde Hz. Peygamber suçlu kimseye arka çıkmaktan ve hata etmekten kurtulmuş,¹¹ Tu'me ise Mekke'ye kaçarak dinden dönmüştür. Tefsirlerde daha sonra defalarca hırsızlık suçu işleyen Tu'me'nin şirk inancı üzere öldüğü anlatılmaktadır.¹² Bu bağlamda,

¹⁰ 4/Nisa 119-120.

¹¹ 4/Nisâ 113.

¹² Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Tefsirü't-Taberî = Câmiü'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003, VII, 464-465; Ebül-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakaiki Gavâmidü't-Tenzil ve Uyünü'l-Ekavi'l fi Vücuhi't-Te'vil*, 1.bs., Beyrut:Dâru'l-Fikr, 1977, I, 564; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, haz. Muhammed İbrahim Muhammed Hafnavi, Mahmûd Hamid Osman, 2. bs., Kahire: Dâru'l-Hadis, 1996, V, 384-385; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Sadeleştirilenler: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, İstanbul: Hikmet Neşriyat,[t.y.],III,78.

Allah'ın kendisine şirk koşulmasını bağışlamayacağı; şeytanın teşvikiyle şirke düşen kimsenin ise şeytana tapmış gibi olacağı ifade edilmektedir. Mevzunun devamında şeytanın Allah'ın emrine karşı gelmesi sebebiyle lanetlenmesi ve onun Allah'ın kullarından belirlenmiş bir pay edinme hususundaki kararlılığına vurgu yapılmaktadır.¹³ Bu âyetlerde ise şirke düşürme haricinde şeytanın bu payı nasıl elde etmeye çalıştığı açıklanmakta; şeytanın insanı *ümmiyyelere* teşvik etmek suretiyle de saptırmaya çalışacağı ifade edilmektedir. Şeytan, insanları nefislerindeki arzu ve temennilerle kandırarak Allah'a itaat ve tevhitte çevirmeye, böylece onları kendisine tâbi olan ve Allah'a isyan eden kullar haline getirmeye çalışmaktadır.¹⁴ Bunu gerçekleştirebilmek için insanı kuruntularla oyalamakta; dünyevî hırslara sevk ederek tül-i emel peşinde koşturmaktadır. Onun her insana verdiği vesvesede o insanın eğilimleri, zaafı, arzu ve temennileri ön plandadır. Buna binâen şeytan, önce insanları hayatın uzun olduğuna inandırıp önlerinde hayır işlemek ve tevbe etmek için uzun zaman olduğuna ikna etmekte; sonrasında insanların meyilli olduğu arzu ve istekler doğrultusunda hırslı davranarak aşırılıklar yapmalarını telkin etmektedir.¹⁵ O, insanlara sonu gelmez amaçlarına ulaşmak ve isteklerini doyurmak için ebedilik hissi aşlamakta; bâtılı, Allah'a isyanı sıradan bir şey gibi göstermektedir. Şeytanın telkin ve teşviklerine aldanan insan da bitip tükenmek bilmeyen arzularının tesiriyle dünyanın geçiciliğini unutmakta, Allah'a karşı sorumluluklarını yerine getirecek hassasiyeti gösterememektedir. Bunun yanında şeytan, insanı Allah'ın rahmetine de güvendirmekte; tevbe etmese dahi günahlarının bağışlanacağına ve cehennemden çıkacağına inandırmaktadır. Bu hususta Kur'ân-ı Kerim, mü'minleri "*o aldatma ustası (şeytan) da Allah hakkında sizi kandırmasın*"¹⁶ ifadesi ile uyarmaktadır.

Şeytan, müşrikleri de çeşitli *ümmiyyelere* sevk etmekteydi. Onlar, hayvanlar üzerinde kulak kesmek gibi çeşitli bâtıl işlemler gerçekleştirerek ve vücut uzuvları üzerinde yaratılışı değiştirmeye mâtuf tasarruflarda bulunarak ibadet sevabı kazandıklarını zannetmekteydiler. Bunun yanında Allah'ın insanı yarattığı salim

¹³ 4/Nisâ 116-118.

¹⁴ Taberî, *Tefsirü't-Taberî = Câmiü'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, VII, 492.

¹⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, V, 388; Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin Râzî, *et-Tefsirü'l-Kebir Mefâtihi'l-Gayb*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990, VIII, 322.

¹⁶ 35/Fâtır 5.

fitratı bozarak helalini haram, haramını helal kılmak suretiyle O'nun dinini de değiştirmeye çalışmaktaydılar.¹⁷

Bu bağlamda şeytan, insanları yalan-yanlış isteklerinin, boş hayallerinin peşine takarak, bâtil şeylere teşvik etmekte ve sapmalarına vesile olmaktadır. İnsanlar ise şeytanın kendilerine telkin ettiği hatalarını göremediği gibi, kusurları sebebiyle bağışlanacakları yolunda temelsiz bir inançla hatalarında ısrar etmektedir.

2. Toplumların Ümmiyyeleri

Kur'ân-ı Kerim'de Hristiyan, Yahudi ve münafıkların içlerinde besledikleri temennilerden ve onların zaman içinde bunları inanç haline getirdiğinden bahsedilmektedir. Bu açıdan bahsi geçen inanç gruplarının düşünce yanlışlarının esiri olduğu söylenebilir. Düşünce yanlışları daha çok istenen, arzulanan şeyler ile gerçekler arasına engellerin girmesinden kaynaklanmaktadır. Bu engeller zamanla düşünceyi dondurup insanı ilerleme ve gelişmeden alıkoyduğu gibi insanı kurup durduğu yalan-yanlış beklentilerinin bağımlısı durumuna da getirebilmektedir.¹⁸ Kur'ân-ı Kerim'de aslı-esası olmayan bu kuruntulara kendilerini kaptıran kimselerin ise ne dünya ne de ahirette bir kazancının olmayacağı vurgulanmaktadır.

وَمِنْهُمْ أُمِّيُونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِي وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ

“İçlerinde birtakım ümmîler vardır ki Kitâb'ı bilmezler, bütün bildikleri birtakım kuruntulardan ibarettir. Onlar, sadece zann ve tahminde bulunurlar.”¹⁹

Âyet-i kerimede ümmî kimselerin ümmiyyelerinden bahsedilmektedir. Genel olarak ümmî, okuma yazması olmayan, ilim ve irfandan yoksun olan kimseleri ifade eden bir kavramdır. Taberî (ö.310/923), ümmîlerin temennî ettikleri ümmiyyelerin mahiyeti hususunda ihtilaf olduğundan bahsetmekte ve ümmiyyenin ne anlama geldiği hususunda şu rivayetlere yer vermektedir. Ümmiyye, insanların ağızlarıyla söyledikleri yalan söz, yalan; insanların kendileri için herhangi bir delil olmayan şeyi Allah'tan temenni etmesi; hakkında bilgisi olmadığı halde, Allah'ın Kitâb'ı hakkında zanna dayalı olarak konuşan kimselerin söyledikleri; Ehl-i Kitâb'tan olmadıkları halde onlardan olduklarını söyleyenlerin sözleri, anlamındadır. Taberî,

¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakaiki Gavâmidit-Tenzil ve Uyunül-Ekavi'l fi Vücuhi't-Te'vil*, I, 564; Fahreddin Râzî, *Tefsîr-i Kebir= Mefâtihu'l Gayb*, XI, 39; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, V, 389.

¹⁸ M. Osman Necati, *Kur'ân ve Psikoloji*, Trc. Hayati Aydın, Ankara: FecrYayınevi, 1998, s. 121.

¹⁹ 2/Bakara 78.

bu rivayetleri sıraladıktan sonra âyette aslında Kitâb hakkında bilgileri olmadığı ve Allah'ın Hz. Musa'ya indirdiğini anlamadıkları halde yalan söyleme hususunda hırslı olup bâtil sözler uyduran ve bunlara tâbi olan kimselerden bahsedildiğini söylemektedir.²⁰ Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767) ümmîlerin; Tevrat'ı okumayıp sadece kendilerine Yahudi reislerinin anlattığı zannından ibaret olan bilgilere uyan kimseler olduğunu söylemektedir. Onlar, reislerinin doğru-yanlış haber verdiği her şeyin peşine takılmakla birlikte bunların sıhhati hakkında bilgi sahibi değillerdir.²¹ Zemahşerî (ö.538/1144) ise ümmîleri İlahi Kitâbları iyi tanımayan, Tevrat'ı da dikkatlice okumayıp içindekileri uygulamayan kimseler olarak açıklamaktadır.²² Fahreddin Râzî (ö.606/1210), Zemahşerî'nin görüşüne yakın bir görüş öne sürer ve ümmîlerin, okuma ve yazması güzel olmayan kimseler olduğunu söyler.²³ Okumayazması iyi olmayan kimselerin Kitâb hakkında yeterli bilgiye sahip oldukları düşünülemez. İnsanların, bilgi ve kanıt sahibi olmadığı hususlarda ise yanlışlığa düşmeleri kaçınılmazdır.²⁴

Yahudi bilginlerin zanna dayanarak, âvâmı bir takım *ümniyyelere* sevk etmesinin altında ümmîlerin bilgisizliklerinin önemli bir etkisi olmuştur. Bu kimseler kendi düşünceleri ile ilgili kesin bir delil veya bilgiye sahip olmadan temennilerini inanç haline getirmiş ve insanların da bu inanç esasları etrafında toplanmasına neden olmuşlardır. Tarihin her döneminde insanlar yaptıkları şeylere ve karşılaştıkları durumlara geçerlik kazandırabilmek adına dinin meşrulaştırıcı gücünü kullanmıştır.²⁵ Bu bağlamda Yahudi bilginlerin de dinin meşrulaştırıcı etkisinden istifade ettikleri söylenebilir.

Yahudi bilginlerin dini, kendi beklentilerine referans göstermesi bir taraftan kendi istek ve arzularının kabul edilebilirliğini olumlu anlamda etkilemiş; diğer taraftan da onları toplum içinde önemli bir aktör konumuna getirmiştir.²⁶ Böylece

²⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, II, 156-160.

²¹ Mukatil b. Süleyman, *Tefsîr-u Mukatil b. Süleyman*, Thk. Dr. Abdurrahman Mahmûd Şehhate, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1979, I, 118.

²² Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakaiki Gavâmidit-Tenzil ve Uyunü'l-Ekavi'l fi Vücuhi't-Te'vil*, I, 291.

²³ Fahreddin Râzî, *Tefsîr-i Kebir=Mefâtihu'l-Gayb*, III, 127.

²⁴ Necati, *Kur'ân ve Psikoloji*, s. 124.

²⁵ Ejder Okumuş, *Dinin Toplumsal İnşası*, 1. bs., Ankara: Akçağ Yayınları, 2015, s. 88.

²⁶ Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, İstanbul: Ark Kitapları (Özgü Yayıncılık), 2005, s. 13.

Yahudi bilginlerin din hususunda güven duyulan otorite konumuna gelmesi ve âvâma tesir etmesi de kolaylaşmıştır.

Toplumun bilginleriyle mukayese edildiğinde ümmiler, bilgileri oldukça sınırlı olan kimselerdir; Kitâb'ı yani Tevrat'ı bilmezler, onların bildikleri ancak 'Allah onları bağışlamış, onlara merhamet etmiş, hatalarından dolayı sorumlu tutmayacak, peygamber ataları da onlara şefaahat edecek' şeklindeki bilginlerinden kulaktan dolma işittikleri yalanlardır. Onlar sadece kendi bilginlerini taklit ettikleri için böyle davranmaktadır.²⁷ Nitekim onların bilginlerinin kuruntuları da ateşin kendilerine sadece sayılı birkaç gün dokunacağı şeklindeki²⁸ boş temennilerden ibaretti. Çünkü onlar, Allah'ın peygamberlerinin soyundan gelmeleri sebebiyle kendilerini Allah'ın oğulları ve sevgili kulları olarak görüyor; günahkâr bile olsalar kırk gün cehennemde kalıp çıkacaklarına inanıyorlardı.²⁹ Fahreddin Râzî ve Beyzâvî (ö. 685/1286), *ümniyyenin* birbiriyle bağıntılı üç manası olduğunu söylemektedir: *Ümniyye*, insanın tahayyül ettiği, kendi nefsinde ölçüp biçerek olması hususunda ümide kapıldığı şeyler; yalanlar ve okumak anlamına gelmektedir. Âyetin devamında onların zanna uyduğundan bahsedildiği için kesinlik ifade etmeyen, şahsî kanaatlere dayanmaları, âyetin siyâkiyla daha uyumlu görünmektedir.³⁰ Mevdûdî'ye (ö.1399/1979) göre ise dinlerinin esasları, günlük yaşantılarına etkileri hakkında yeterli bilgisi olmayan kimseler olan Yahudi âvâmı, bilginlerinden birtakım yalanlar işitmişler ve kendilerini bunlara kaptırmışlardır.³¹ Aslında Yahudi din adamları, dini adeta araçsallaştırmış, çıkarlarına hizmet eden bir konuma getirmiştir. Din, onların statü kazanması, kendilerini haklı göstermeleri, avuntu ve teselli kaynağı olarak faydalanmaları gibi hususlarda amaçlarına hizmet etmektedir. Bu eğilime sahip kimseler, dini inanç ve anlayışlarına, kendi arzu ve ihtiyaçlarına uygun şekli vermektedir. Dış güdümlü

²⁷ Taberî, *Tefsiru't-Taberî=Câmiu'l-Beyan an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, II, 160; Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakaiki Gavâmidit-Tenzil ve Uyünü'l-Ekavi'l fi Vücuhi't-Te'vil*, I, 291; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, I, s. 378.

²⁸ 2/Bakara 80.

²⁹ Mukatil b. Süleyman, *Tefsir-u Mukatil b. Süleyman*, I, 119.

³⁰ Fahreddin Râzî, *Tefsir-i Kebir=Mefâtihu'l-Gayb*, III, 127; Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil=Beyzâvî Tefsiri*, Trc. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011, I, s. 157.

³¹ Ebû'l A'la el-Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân*, Trc. Ahmed Asrar; Tsh. Hamid Can, Metin Karabaşoğlu, İstanbul: Bengisu Yay., 1997, I, s. 106.

dindarlık adı verilen bu yönelim³² Yahudi bilginlerin inanç haline getirdiği temenni ve kuruntularının da kaynağını oluşturmaktadır.

Kurtubî (ö. 671/1273) ve Fahreddin Râzî, âyetin tefsirinde ümmîlerin Kitâb'ı ancak kendilerine okunup da dinledikleri kadarıyla, kendilerine anlatılıp ta kabul ettikleri miktarıyla bildiklerini söylemektedir. Sonra onlar bunun üzerinde tefekkür de etmemektedir. Yani Yahudi bilginleri ümmîlere gönüllerinden geçirdikleri istekleriyle paralel bazı temennileri Kitâb'da yer alıyormuşçasına anlatmakta; onlar da bunların üzerinde düşünmeden kabul etmektedir. Nitekim bu beklenti ve temenniler zamanla Yahudi toplumunu birbirine kenetleyen inanç esası haline gelmiştir. Ebûssuud (ö.982/1574), ümmî Yahudiler'in sırf taklit sebebiyle din adamlarının kendilerini sevk ettiği kuruntulara tâbi olduğundan bahsetmektedir.³³ Çünkü insan, kendi kültür ve geleneklerinin mahsulü olan değerleri sorgulamaya ihtiyaç duymaz ve kolayca benimser.³⁴ Bu sebeple dini ve kültürel bir figür olan bilginlerin sözleri, gerçek dışı olsa bile kolayca benimsenmektedir. Âlûsî (ö.1270/1854), Yahudi din adamlarını tahrifçi şeytan olarak nitelendirmektedir. Bunları, insanları bilerek asılsız temennilere sürüklediği için adeta şeytanının işlevini üstlenmiş kimseler olarak değerlendirmektedir. O, İbn Abbas'tan (ö. 68/687) gelen bir rivayeti esas alarak bu âyette *ümniyyenin* yalanlar anlamına geldiğini söylemektedir.³⁵ Yahudi bilginleri, söyledikleri yalanları Kitâb'ın içinde yer alıyormuşçasına âvâma anlatarak ümmîleri birtakım beklentiler içine sokmaktadır.³⁶ Genel olarak insanların dinle ilgili tutum ve davranış geliştirmesinde inanma ihtiyacının yanı sıra aile, gelenekler ve sosyal kabuller önemli bir yer tutmaktadır.³⁷ Yahudi din adamlarının kültürel anlamda belirleyici konumda olması da âvâmın inançlarının şekillenmesine tesir etmiştir.

³² İbrahim Gürses, *Dindarlık ve Kişilik*, 1. bs., Bursa: Emin Yayınları, 2010, s. 27, 28.

³³ Şeyhu'l-İslâm Ebûssuud Efendi, *İrşadü'l-Akl's-Selim ila Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerim*, 1. bs, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999, I, 154.

³⁴ Necati, *Kur'ân ve Psikoloji*, s. 122.

³⁵ Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd Âlûsî, *Ruhu'l-Meani fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesani*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, [t.y.], I, 301, 302.

³⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, I, s. 327, 328.

³⁷ Ali Ulvi Mehmetoğlu, *İnanç Psikolojisine Giriş*, 1.bs., İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013, s. 73.

Nesefî (ö.537/1142) ve Kurtubî bu âyette *ümniyye* kelimesinin okumak anlamını esas almaktadır.³⁸ Muhammed Abduh (ö. 1354/1935) ve Reşid Rıza (ö.1323//1905) da okumak anlamı üzerinde durmakta ve ümmîlerin okuma yazma bilmemeleri sebebiyle değil birtakım kuruntulara göre hareket ettikleri için eleştirildiğini söylemektedir. Onlara göre ümmî bile olsa herkes gücü nispetinde güvenilir bilgiye ulaşmanın gayreti içinde olmalı, en azından kendisini doğru bilgiye ulaştıracak kimseleri rehber edinmelidir. Bir bakıma geçmişin izinden gitmek, kendisinden daha üstün olduğuna inanılan kimseleri takip etmek anlamındaki taklit, özellikle toplumların çöküş sürecinde kendisini daha fazla göstermektedir. Taklitçi bakış açısına sahip kimseler ise geçmiş atalarının yaptıklarıyla övünmekten öteye geçememekte ve hak ve hakikate ulaşma konusunda çaba sarf etmemektedir. Bu durumdaki herkes âyette bahsedilen Yahudi halkına benzemektedirler. Yahudiler'in o zamandaki genel özelliklerini bildiğimiz zaman bu âyeti kavramak daha kolay olacaktır. Yahudiler'in, din hususunda tartışmaya giren, kendisini beğenmiş, kibir sahibi, faiz yiyen, yalan, aldatma ve kandırmaya meyilli kimseler olduğu anlatılmaktadır. Kendilerini Allah'ın seçilmiş kulları olarak gören Yahudiler, işlerine gelen Tevrat hükmüne tâbi olup, işlerine gelmeyen durumlarda kuruntularına uymaktaydılar.³⁹

Kur'ân-ı Kerim'de nefsin aşırı eğilimleri anlamındaki hevâdan ve hevânın insanı saptırıcı etkisinden söz edilmektedir.⁴⁰ Hevâya uymanın insandaki mantık çerçevesine sığmayan duygusal ve tepkisel davranış mekanizmasını harekete geçirdiği bir gerçektir. Bu durum insanı objektif kanaat geliştirmekten ve doğru bilgiye ulaşmaktan alıkoymakta; istek ve arzular doğrultusunda yanlıya sürüklemektedir.⁴¹ Yahudi bilginler de birtakım beklentiler içine girerken nefislerinin aşırı isteklerine tâbi olmaktan başka bir şey yapmamaktadır. Onlar, çıkarıcı yaklaşımları sebebiyle dini, ihtiyaçlara cevap veren bir argüman olarak kabul

³⁸ Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefî, *Medarikü't Tenzil ve Hakâiku't Te'vil*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut: 1971, I, 441-446; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, II, 10.

³⁹ Muhammed Reşid Rıza, Muhammed Abduh, *Menar Tefsiri=Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakim*, çev. Mehmet Erdoğan, Ali Rıza Temel, Harun Ünal, Niyazi Beki, Nusret Bolelli, İstanbul: Ekin Yayınları, 2011, I, 493, 494.

⁴⁰ 45/Câsiye 23; 30/Rûm 29; 38/Sâd 26.

⁴¹ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 128.

etmekte;⁴² kendi beklentilerini inanç haline getirerek ideallerini meşrulaştırmaya çalışmaktadır.

Bu anlamda Kur’ân-ı Kerim’de Yahudi ve Hristiyanların şahsi kanaatlerinin tezahürü olup inanç haline getirdikleri başka *ümniyyelere* de işaret edilmektedir.

“*Yahudiler ve Hristiyanlar, Biz Allah’ın oğulları ve sevgili kullarıyız, dediler. De ki: Öyleyse Allah sizi günahlarınızdan dolayı niçin cezalandırıyor? Doğrusu siz de O’nun yarattığı sıradan insanlarsınız. O dilediğini bağışlar, dilediğini de cezalandırır...*”⁴³

Tefsirler, Yahudilerin Hz. Üzeyr’i, Hristiyanların Hz. İsa’yı Allah’ın oğlu olarak benimsemeleri sebebiyle kendilerini bu peygamberlere nispet eden din mensupları olarak ayrıcalıklı bir konum elde etmeye çalıştıklarından bahseder. Bir başka açıdan onlar, bu nitelemeyle Allah’ın kendilerine bir baba gibi şefkatli ve merhametli ve kendilerinin de O’na yakın ve kıymetli olduklarını iddia etmişlerdir. Bir şekilde inanç haline getirdikleri temennilerine dayanarak gurura kapılmışlar, imtiyazlı oldukları zannıyla insanların hak ve hukukuna saygı göstermeyip Allah’tan da gerektiği gibi korkmaz bir hale gelmişlerdir. Sonuçta gururları ve işledikleri günahları sebebiyle çeşitli felâketlere uğramışlardır.⁴⁴

Yahudiler’in *ümniyyeleri* aslında tasarlanıp kurulan birtakım idealleri simgelemektedir. Ülküleştiren ve ütopya haline getirilen istekler bazen dini bir kisve giydirilerek kabullenilebilir. Gerçekte ise ülküleştirme kendisine bağlanılan şeyi, insanın gözünde büyütmesinden başka bir anlam ifade etmemektedir.⁴⁵ Bu anlamda Allah’a yakın oldukları yolundaki inançları da ütöpik bir yaklaşımdan öteye gidememektedir.

وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

“Onlar, Yahudi ve Hristiyan olanlar hariç, hiç kimse cennete giremeyecek, dediler. Bu onların kuruntusudur. De ki: Eğer, sözünüzde doğru iseniz kesin kanıtınızı getirin”.⁴⁶

⁴² Mehmetoğlu, *İnanç Psikolojisine Giriş*, s. 71.

⁴³ 5/Mâide 18.

⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakaiki Gavâmidit-Tenzil ve Uyunü'l-Ekavi'l fi Vücuhi't-Te'vil*, I, 602; Fahreddin Râzî, *Tefsîr-i Kebir=Mefâtihu'l-Gayb*, XI, 152; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, VI, 121; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, III, 205, 206.

⁴⁵ Hayati Hökekleki, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara: TDV Yayınları, 1993, s. 179-180.

⁴⁶ 2/Bakara 111.

Âyetin nüzul sebebi olarak şu olay anlatılmaktadır. Hz. Peygamberle görüşmek üzere Medine'ye gelen Necran heyeti ile sonradan toplantıya dahil olan Yahudi ileri gelenleri arasında bir tartışma yaşanır. Necranlı Hristiyanlar, Yahudileri; Yahudiler de Necranlı Hristiyanları din hususunda sağlam bir temele dayanmamakla itham ederler. Aslında âyet-i kerime öteden beri Yahudi ve Hristiyanların kendileri ile ilgili böyle bir inanışa sahip olduğuna da işaret etmektedir.⁴⁷

Dâmegâni (ö.478/1085), *ümniyye* kelimesinin bu âyette hırslar ve tama' edilen şeyler anlamı ifade ettiğini söylemektedir.⁴⁸ Yahudi ve Hristiyanlar, kendilerinin Allah'ın ayrıcalıklı kulları olduklarına dair geliştirdikleri inançlarına öylesine hırsyla tutunmuşlardır ki cennete başka bir toplumun giremeyeceğini iddia etmektedir. Onların temennileri, bir delil veya burhana dayanmayan, bâtil ve nefsin yalancı beklentilerinden ibaret olan şeylerdir.⁴⁹ Buna rağmen onlar, temennileri hususunda son derece iddialı davranmaktadır.

İnsanda din duygusunun şekillenmesinde ölümle ilgili kaygılar ve ölümsüzlük temennisi önemli bir yer tutmaktadır. Toplum ve kültürlerde bu konudaki kaygı ve beklentilerin ifade ediliş biçimi ise farklılık arz etmektedir.⁵⁰ Hristiyan ve Yahudiler de ayrıcalıklı ve özel olduklarına dair kabullerinin etkisiyle cennete yalnız kendilerinin gireceklerine dair bir söylemi inanca dönüştürmüşlerdir. Bu inancın oluşmasında onların hayatta yaşadıkları mahrumiyetlerin tesirinin olduğu da söylenebilir. Ahiretle ilgili tesellilere bağlanmak birçok insan için hayatta karşılaşılan sıkıntılı durumlarda realiteyle yüz yüze gelmekten daha kolaydır.⁵¹ Bu bağlamda Hristiyan ve Yahudiler'in tarihi süreçte yaşadıkları olumsuz durumlar, onları ölümden sonrası ile ilgili beklentilere sevk etmiş; onlar da zamanla hırslı bir şekilde bunun gerçekleşmesini ummuşlardır. Âyetin devamında bunun gerçekliği olmayan bir söz olduğu ifade edilmektedir.⁵²

لَيْسَ بِأَمَانِيكُمْ وَلَا أَمَانِي أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَى بِهِ وَلَا يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا

⁴⁷ Taberî, Taberî, *Tefsiru't-Taberî=Câmiu'l-Beyan an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, II, 43; Zemaşşeri, *el-Keşşâf an Hakaiki Gavâmidit-Tenzil ve Uyunü'l-Ekavi'l fi Vücuhi't-Te'vil*, I, 304.

⁴⁸ Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Muhammed ed-Dâmegâni; *el-Vücuḥ ve'n-Nezair li-Elfazi Kitâbi'llahi'l -Aziz*; thk. Muhammed Hasan Ebû'l Azm *ez-Zefiti*, Kahire: Vizaretü'l-Evkaf,1992,I,191.

⁴⁹ Taberî, *Tefsiru't-Taberî=Cami'ul-Beyan an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*, II, 429.

⁵⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, s.98.

⁵¹ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 94.

⁵² Fahreddin Râzi, *Tefsir-i Kebir= Mefâtiḥu'l-Gayb*, IV, 2, 3.

“*Ne sizin kuruntularımız, ne de Ehl-i Kitâb’ın kuruntuları... Kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür ve kendisi için Allah’tan başka bir dost da yardımcı da bulamaz.*”⁵³

Taberî, âyette geçen kuruntulara sapanan topluluklar hakkında çeşitli görüşler olduğunu rivayet etmektedir. Bu rivayetlerde, ‘sizin’ ifadesinden kastedilenin Müslümanlar veya müşrikler olduğu Kitâb Ehlinden maksadın ise Yahudi, Hristiyan ve benzerleri olduğu zikredilmektedir. Taberî, âyette geçen ‘sizin’ ifadesinden Kureyş müşriklerinin kastedilmesinin daha akla yatkın olduğunu söylemektedir. Çünkü burada müminlerin kuruntularından bahsedilmemektedir. Müşriklerin *ümniyyelerinden* bahseden önceki âyette hayvanlar ve yaratılış üzerinde birtakım değişiklikler telkin eden şeytanın kararlılığı ifade edilmekte⁵⁴ ve şeytanın asılsız kuruntularla oyalamasından bahsedilmektedir.⁵⁵ Müşrikler, peşin hüküm ve zannları sebebiyle doğru bilgiye ulaşamamış bunun sonucunda doğru davranış şekilleri geliştirememişlerdir. Bu durum onları kendi inançlarıyla başka inançları mukayeseden alıkoymuş ve temelsiz inanç ve davranışlarını muhafaza etmişlerdir. Gelenek ve göreneklere körü körüne bağlılık, taklitçilik, müşriklerin saplantı haline getirdikleri düşünce ve davranışların kökleşmesinde etkin olmuştur.⁵⁶ Yazır (ö.1361/1942) ise âyette ‘sizin’ ifadesiyle kastedilenin Müslümanlar olduğunu söyleyerek, sırf Müslüman veya Yahudi- Hristiyan olmanın cennete girmek için yeterli olamayacağını vurgulamaktadır. İnsanın cennete girmesi, iman etmek ve bunun gereği olarak salih amel işlemekle alâkalıdır; şahsi beklenti ve kuruntuların bu durumu etkilemesi ise söz konusu değildir.⁵⁷ Bu açıdan cennete girme hususunda öznel düşünce ve beklentilerin gerçeklik payı bulunmamaktadır.

Kendilerini kaptırdıkları *ümniyyeler* sebebiyle hakikati göremeyen gruplardan biri de münafıklardır. Onlar kendilerini bu temennilere öylesine kaptırmışlardır ki ahirette de kuruntularının kendileri için kurtuluş vesilesi olacağını zannetmektedirler.

⁵³ 4/Nisa 123.

⁵⁴ 4/Nisa 119.

⁵⁵ Taberî, *Tefsiru’t-Taberî=Cami’ul-Beyan an Te’vil-i Âyi’l-Kur’ân*, VII, 514.

⁵⁶ Nadim Macit, *Kur’ân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum*, Konya: Damla Matbaası, 1992, s. 260-266.

⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, III, 89.

يُنَادُونَهُمْ أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ قَالُوا بَلَىٰ وَلَكِنَّكُمْ فَتَنْتُمْ أَنْفُسَكُمْ وَتَرَبَّصْتُمْ وَارْتَبْتُمْ وَغَرَّتْكُمُ الْأَمَانِيُّ حَتَّىٰ جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ وَغَرَّكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ

“Münafıklar onlara, Sizinle beraber değil miydik? diye seslenirler. Onlar, evet öyleydi, derler, ama siz başınızı belaya kendiniz soktunuz, fırsat kolladınız, hep şüphe içinde oldunuz ve Allah'ın emri gelip çatıncaya kadar geleceğe yönelik kuruntularınız sizi oyaladı; bundan ötürü o aldatma ustası da Allah hakkında sizi kandırıp durdu.”⁵⁸

Kur'ân-ı Kerim'de tasvir edildiğine göre kıyamet gününde cennetlik olan mü'minlerle münafıkların arasına bir set çekilmekte ve münafıklar karanlıklar içinde kalmaktadırlar. Münafıklar, 'biz dünyada iken sizinle beraber namaz kılıp oruç tutmuyor muyduk, sizlerle nikahlanıp sizlere mirasçı olmuyor muyduk?' diye hayret etmektedir. Onlar, dünyada mü'minlerle birlikte olmalarını ahirette de birlikte olabileceklerine dair delil getirmektedir. Âyetin ifadesine göre o zaman mü'minler, onların bu duruma düşmelerinin sebebinin kendi kendilerini fitneye düşürmeleri yani nifakları olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹ Münafıkların fitneye düşmelerinde ise *ümniyyeleri* önemli bir rol oynamaktadır. Dâmegâni, âyette zikredilen *ümniyyelerin* bâtil şeyler olduğunu söylemektedir.⁶⁰ Zemahşeri, münafıkların bâtil temennilerinin uzun yaşamakla alâkalı arzuları olarak izah etmekte ve onların boş beklentilerinin arka planında dünya hayatına ve nimetlerine aşırı düşkünlük olduğunu vurgulamaktadır.⁶¹ Fahreddin Râzî ise onların temennilerini detaylandırarak, münafıkların sürekli olarak mü'minlerin ve Hz. Peygamber'in başına kötü bir şey gelmesi için bir beklentilerinin olduğundan bahsetmektedir. Bunun yanında gerek Hz. Peygamber'in nübüvveti, gerek ahiret, gerekse Allah'ın inanmayanlara yönelik tehditleri hususundaki derin şüpheleri onların dünya ile ilgili arzu ve isteklerini kuvvetlendirir mahiyettedir.⁶²

Münafıkların karakteristik özellikleri dikkate alındığında, onların beklenti içinde oldukları hususlar daha iyi anlaşılacaktır. Münafıklar iman ve küfür arasında tereddüt etmeleri sebebiyle kendilerine bir konum belirleyememişlerdir. Bu durum onları kararsız, şüpheli, doğru düşünceye yönelme kudreti gösteremeyen bir halet-i ruhiyeye sevk etmektedir. İman edenlere karşı içlerinde besledikleri hoşnutsuzluk,

⁵⁸ 57/Hadîd 14.

⁵⁹ Taberî, *Tefsiru't-Taberî=Cami'ul-Beyan an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*, XXII, 400-404.

⁶⁰ Dâmegâni, *el-Vücuha ve'n-Nezair li-Elfazi Kitâbi'llahi'l-Aziz*, I,191.

⁶¹ Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakaiki Gavâmidit-Tenzil ve Uyunü'l-Ekavi'l fi Vücuhi't-Te'vil*, IV, 64.

⁶² Fahreddin Râzî, *Tefsir-i Kebir=Mefâtihu'l-Gayb*, XXIX, 226.

kin ve haset onları gerçek duygularını gizlemeye ve fırsatını bulduklarında fitne-fesat çıkarmaya itmektedir. Bozguncu olarak vasıflandırabileceğimiz bu tip aynı zamanda faydacıdır.⁶³ Bir delilleri ve yakınlıkları olmaksızın menfaat elde edilebilecek konumdaki kimselere yakınlık iddiasında bulunurlar.⁶⁴ Münafıklar dünya hayatında İslâm ve Müslümanların hüsrana uğrayacakları yolundaki kuruntularının peşine takılmış, ahirette de çıkarıcı karakterlerinin gereği olarak Allah'ın rahmeti hususunda mesnetsiz bir beklenti içine girmişlerdir. Bu durum bize insanın karakter yapısının istek ve beklentilerinin çeşidini belirlediğini göstermektedir.

3. Şeytanın Peygamberlerin Ümniyelerine Vesvese Karıştırması

Peygamberler, vazifelerini en güzel şekliyle yerine getirmeye çalışan kimselerdir. Onlar, risalet görevlerini yerine getirirken bazı temennilerde bulunmuşlar ve tebliğ ettikleri dinin insanlar tarafından kabullenilmesini murat etmişlerdir. Kur'ân-ı Kerim'e göre şeytan, peygamberleri de *ümniyelerine* vesvese karıştırarak etkilemeye çalışmıştır.

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنسُخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي
الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“Senden önce hiçbir resul ve nebî göndermedik ki, o bir temennide bulunduğunda şeytan ille de onun arzularına bir şeyler katmaya kalkışmasın. Fakat Allah, şeytanın katmaya çalıştığını iptal eder, sonra Allah kendi âyetlerini (onun kalbine) sağlam olarak yerleştirir. Allah hakkıyla bilmekte, hikmetle yönetmektedir.”⁶⁵

Taberî bu âyette *ümniyye* kelimesinin okumak anlamına geldiğini ve okunan vahyin içine birtakım sözler atmak suretiyle ona şüphe sokmak isteyen şeytan veya insan türü şeytanlardan bahsedildiğini söylemektedir. Bu konuyla 53/Necm Sûresinde bazı âyetlerin nüzulü ile alâkası olduğu rivayet edilen Garanik hadisesi arasında ilgi kurulmaktadır. Rivayetlere göre, Hz. Peygamber, 53/Necm Sûresinin “*Lât ve Uzza'ya ve diğer üçüncüsü Menat'a ne dersiniz?*”⁶⁶ âyetlerini okurken şeytan (veya insan türünden bir şeytan) okuduğu lafza putları öven; ‘Bunlar yüce kuğulardır, onların şefaatleri umulur’ anlamında ilavede bulunmuş; müşrikler dâhil dinleyenler de bunu vahiyden zannetmişlerdi. Hatta müşriklerin bu ifadeyi vahiy

⁶³ Necati, *Kur'ân ve Psikoloji*, s. 212, 213.

⁶⁴ 4/Nisâ 141.

⁶⁵ 22/Hacc 52.

⁶⁶ 53/Necm 19, 20.

zannetmesi sebebiyle büyük bir mutluluk yaşadığı ve iman ettiği de söylenmektedir. Daha sonra bu ilavelerin şeytanın işi olduğu anlaşılmış ve Allah, şeytanın vesvesesini vahiyden gidermiştir.⁶⁷

Taberî⁶⁸ ve Zemaşerî,⁶⁹ yukarıda özü zikredilen Garanik Hadisesi ile ilgili rivayetleri reddetmeksizin nakletmektedir. Kurtubî⁷⁰ ve Mevdûdî⁷¹ ise bu rivayetlerin gayr-ı sahih olduğunu bu sebeple kabul edilemeyeceğini söylemektedir. İbn Kesir (ö. 774/1373) de Garanik hadisesi ile ilgili rivayetlerin genel olarak isnatlarında kopukluk olduğunu belirtir. İbn Abbas ve Mücahid'in (ö.103/721) *ümniyyenin* anlamı hakkındaki rivayetlerini delil göstererek, bu kelimenin okumak anlamına geldiğini söyler. Buna göre diğer peygamberlerin başına geldiği gibi Hz. Peygamber de konuştuğu zaman (vahyi okuduğunda) şeytan O'nun konuşmasına vesvese karıştırmaya çalışmış fakat Allah şeytanın vesvesesini âyetlerinden gidermiştir.⁷²

Fahredden Râzî çeşitli naklî ve aklî delillerle Garanik hadisesinin uydurma olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Bu delilleri şöyle sıralamaktadır: Kur'ân-ı Kerim'de çeşitli âyetler Hz. Peygamber'in müşriklerin arzusuna uymasının mümkün olmadığına işaret etmektedir.⁷³ Garanik hadisesi ile ilgili rivayetlerin sahih olarak kabul edilmemesini ve Buhârî'nin (ö.256/870) Sahih'inde böyle bir rivayete yer verilmemiş olmasını da sünnetten delil olarak zikretmektedir. Aklî açıdan zikrettiği delillerden bazılarını ise şöyle izah etmektedir: Hz. Peygamber hayatının hiçbir döneminde müşriklerin isteklerine uygun bir yol takip etmemiş; müşrikler de O'na karşı düşmanlığı elden bırakmamışlardı. Böyle bir olayın gerçekleşmesiyle müşriklerin hemen İslâm'ı kabul etmeleri akla yatkın gelmemektedir. Bunun yanında sahih olmayan birtakım rivayetlere dayanarak, Allah'ın gönderdiği vahye

⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyan an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*, XVI, 606-611; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, XII, 85, 86.

⁶⁸ Taberî, *a.g.e.*, XVI, 600-611.

⁶⁹ Zemaşerî, *el-Keşşâf an Hakaiki Gavâmid'i-t-Tenzil ve Uyunü'l-Ekavi'l fi Vücuhi't-Te'vil*, III, 19.

⁷⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, XII, 85-92.

⁷¹ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân*, III, 370-373.

⁷² Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerim Tefsiri (Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim)*, Trc. Bekir Karlığa, Bedreddin Çetiner, İstanbul: Çağrı Yay., 1994, X, 5521, 5522.

⁷³ 69/Hakka 44-46; 12/Yunus 15; 53/Necm 3, 4; 88/A'la 6; 18/İsra 73.

karşı güveni zedeleyen bir olayın vuku bulduğunu varsaymak, O'nun dinine olan inancı da sarsabilmektedir.⁷⁴

Yazır da Garanik Hadiseleri ile ilgili anlatılanları yakışsız benzetmeler olarak nitelendirerek müşriklerin Cahiliye adeti olarak Kâbe'yi tavaf ederken kullandıkları 'Bunlar yüce kuğulardır, onların şefaati umulur' lafzını şeytanın müşriklere fışıldadığından bahseder. Kur'an-ı Kerim'in ifadesine göre Hz. Peygamber okuduğu vahye şeytanın bir şey karıştırmaması söz konusu değildir. "*Battığı sırada yıldız andolsun ki, bu arkadaşımız ne sapıtmış ne de eğri yola gitmiştir. Kişisel arzularına göre de konuşmamaktadır. O (size okuduğu) kendisine indirilmiş vahiyden başka bir şey değildir.*"⁷⁵ âyetleri de böyle bir olasılığın dahi söz konusu olamayacağına işaret etmektedir.⁷⁶ Yazır bu âyette *ümniyye* kavramı ile peygamberlerin arzu ve isteklerinin kastedildiği görüşündedir. Âyette şeytanın, peygamberlerin arzu ve ideallerine (temennisine) vesvese karıştırmak istediği ancak Allah'ın buna izin vermediği bildirilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de peygamberliğin bir arzu ve temenni işi olmadığı; Hz. Peygamber'in kendi hevâsından bir şey söylemeyip Kur'an'ın vahiyden ibaret olduğu⁷⁷ açıkça ifade edilmiştir. Vahiy, tamamen Hakkın emridir; *ümniyye*'ye ise şeytan karışır, o hevâ ve insanî temayüllerin etkisinden kurtulamaz. Şeytan, peygamberlerin arzu ve ideallerine vesveseleriyle bir şeyler karıştırmaya çalışmış ancak bunlar Allah tarafından giderilmiş ve âyetler sağlamlaştırılmıştır.⁷⁸

Garanik Hadisesi ile ilgili haberlerin isnadı kopuk, zayıf bir rivayetlerden öteye gidememesi ve akıl ve mantığa sığmayan varsayımlar üzerine kurulması sebebiyle böyle bir olayın gerçekleşmiş olması mümkün görünmemektedir. Tefsirlerde zayıf olduğu halde bu rivayetlere yer verilmesi, insanlarda böyle bir olayın gerçekleşmiş olabileceği zannının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerin vahiy alabilme kabiliyeti verilmiş insanlar olduğu vurgulanmaktadır. Onlar, risalet görevlerini yerine getirirken gönüllerinden bazı istek ve temenniler geçirmiş olabilir. Fakat bu temennilerin kendilerine indirilen vahyin ruhuna aykırı olması mümkün değildir. Zaman zaman peygamberlerin, davet ettikleri dine insanların tâbî olması ve hidayete erişmeleri

⁷⁴ Fahreddin Râzî, *Tefsir-i Kebir=Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 51, 52.

⁷⁵ 53/Necm 1-4.

⁷⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 313.

⁷⁷ 53/Necm 3-4.

⁷⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 497, 498.

için gönüllerinde şiddetli bir arzu beslediklerini bilinmektedir. Fakat peygamberlik bir arzu ve temenni işi değildir. Âyetin sarih ifadesine göre şeytan, insanlığa rehber konumunda olan peygamberlerin istek ve arzularına tesir etmeye çalışmıştır. Fakat Cenâb-ı Allah, onların temennilerine şeytanın, vesvese mahsulü en ufak bir şüpheyi karıştırmasına dahi engel olmuş ve indirdiği vahyi zann ve töhmet altına sokabilecek durumlara karşı elçilerini korumuştur. Âyetin devamında Allah'ın gönderdiği vahyi şeytanın vesvesesinden koruduğunu ifade etmesi böyle bir olayın hiç gerçekleşmemiş olduğunu teyit etmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de yer alışı bakımından *ümniyye* kelimesinin zikredildiği âyetler incelendiğinde bu kavramın daha çok olumsuz anlamda kullanıldığı görülmektedir. *Ümniyye*, kesinlik ifade ettiğine dair apaçık bir bilgi bulunmayan şüphe ile yakîn arasında bir kanaat anlamındaki zann;⁷⁹ istek ve emel anlamındaki recâ;⁸⁰ bir şeyin olduğunu varsaymak, zannetmek anlamındaki hayal⁸¹ gibi kavramlarla bazı benzerlikler göstermektedir. Bunun yanı sıra cehaletin zıttı olan⁸² ve bir şeyin gerçekleştiğini idrak etmek anlamındaki ilim;⁸³ şüphenin izale edilmesi ve hükmün sabit olmasıyla kesin kanaat sahibi olmak anlamındaki yakîn;⁸⁴ delilin açıklanması ve net olması anlamındaki burhan⁸⁵ gibi kavramlar da kelimenin zıt anlamlıları konumundadır. Yakın ve zıt anlamlı kavramlarla birlikte değerlendirildiğinde Kur'ân-ı Kerim'de *ümniyyenin* gerçeklik değeri ifade etmekten uzak, insanın kurup durduğu ve bazen de inanç haline getirdiği temenni ve beklentileri ifade ettiği ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerim'de *ümniyye*, insanın çok isteyip arzu duyduğu ve olması için beklenti içine girdiği temennileriyle kafasında kurduğu sonrasında olacağına dair inanç geliştirdiği hayalleri ifade eden bir kavramdır. *Ümniyyeler* yaşamla ilgili konularla ilgili olabildiği gibi ölümden sonrası ile de alâkalı olabilmektedir.

⁷⁹ İbn Manzûr, “zann”md., VIII, s.271.

⁸⁰ Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir er-Râzî, *Muhtâru's-Sıhah*, “recâ”md., Thk: Ahmed İbrahim Zühve, Beyrut: Dârü'l- Kitâbi'l-Arabî, 2014, 124.

⁸¹ Abdilkadir er-Râzî, “hayele” md.,103.

⁸² Halil b. Ahmed, “ilim” md., II, 1274; İbn Manzûr, “ilim” md., , IX, 371.

⁸³ İsfahânî, “ilim” md., , 580.

⁸⁴ Halil b. Ahmed, “yegine” md.,III,1999; İbn Manzûr, “yegine” md., XV,455.

⁸⁵ Halil b. Ahmed, “berihe” md.; I,158; İbn Manzûr, “berihe”md.; I,393; İsfahânî, “berihe” md.,121.

Kur'ân-ı Kerim'e göre şeytan, insanın *ümniyyesine* vesveseleriyle tesir etmeye çalışmaktadır. Bu anlamda şeytan peygamberlerin dahi *ümniyyelerine* vesvese vermeye çalışmıştır. İnsanoğlunun bireysel *ümniyyeleri* yanında toplumların da *ümniyyeleri* vardır. Bunların özünde sosyal birliktelik, ülkü birliği ve toplum fertleri arasında dayanışmayı sağlama amacı vardır. Diğer taraftan temelsiz ve gerçeklik payı taşımayan temenniler insanlar gibi toplumların da hak ve hakikatten uzaklaşmasına neden olabilmektedir.

Genel anlamda insan, yapısı itibariyle belirsizlikten, gelecek kaygısından uzak olmak ister. İleriye hep umutla ve güvenle bakmaya çalışır ki bu insanı uğraş verdiği konularda motive eder. Bunun yanında gelecekle ilgili beklentiler, insanın yaşama tutunabilmesine de olanak sağlar. Ancak, bu beklenti ve temenniler bazı durumlarda insan açısından faydadan çok zarara sebep olabilmektedir: Bunlardan biri şeytanın vesvesesinin vasıtası haline gelmeleri; diğeri ise gerçekleşip gerçekleşmeyeceği hususunda herhangi bir kanıt olmayan arzu, istek ve kurmaca hayallerin inanç şekline dönüştürülerek toplumları hak ve hakikatten uzaklaştırması. Bu durumda insan, bilgisi olmayan konularda hayal ve kuruntulara dayanarak olmayacak şeylerin peşinde koşmakta ve gerçeklik algısını kaybetmektedir. Aklen ve dinen doğruluğuna dair kesin bilgi olmayan temenniler ise insanın sadece bâtılda saplanıp kalmasına vesile olmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim, asılsız *ümniyyelerin* bir yanlgı sebebi olduğunu ve bunların peşine takılarak bir gerçekmişçesine bunlardan medet umanların hüsrana uğrayacağını ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

KUR'ÂN YOLU MEÂLİ, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5.bs., İstanbul, 2016.

Âlûsî, Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd, *Ruhu'l-Meani fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesani*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi,[t.y.].

Abdikadir er-Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr , *Muhtâru's-Sıhah*, Thk: Ahmed İbrahim Zühve, Beyrut: Dârü'l- Kitâbi'l-Arabi, 2014.

Beyzâvî, Ebû Saîd Nasrûddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil=Bezzâvî Tefsiri*, Trc. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011.

Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerîf Hanefî, *et-Ta'rifât*, Thk. İbrahim el-Ebyari, Kahire: Dârü'd- Diyan,[t.y.].

- Dâmegânî, Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Muhammed; el-Vücuḥ ve'n-Nezair li-Elfazi Kitâbi'llahî'l-Aziz; thk. Muhammed Hasan Ebû'l Azm ez-Zefiti, Kahire:Vizaretü'l-Evkaf,1992.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevi, *Tehzibü'l-lüga*, Thk. Abdüsselam (Muhammed) Harun, Kahire: ed-Dârü'l- Mısıriyyeli't-Te'lif ve't-Tercüme'nin Ofseti. [t.y.].
- Fahredden Râzi, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer, *et-Tefsiru'l-Kebir=Mefâtiḥü'l-Gayb*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Firuzâbâdî, Ebû't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *Kâmus Tercümesi=el-Okyanus'ül-Basit fi Tercümet-i Kâmusi'l-Muhit*, Trc. Mütercim Asım Efendi, İstanbul: Matbaatü'l-Osmaniye, 1305.
- Gürses, İbrahim, *Dindarlık ve Kişilik*, 1. bs., Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman, *Kitâbü'l Ayn*, Thk. Mehdi Mahzumi, İbrahim Samerrai, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi'l-Matbuat, 1988.
- Hökekleli, Hayati, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerim Tefsiri (Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim)*,Trc. Bekir Karlığa, Bedreddin Çetiner, İstanbul: Çağrı Yay., 1994.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari, *Lisânü'l-Arab*, nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sadık el-Ubeydi, Beyrut: Dârü'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1997.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb, *Müfredâtu Elfazi'l-Kur'ân*, Thk. Safvan Adnan Davudi, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1992.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, yay. haz. Muhammed İbrahim Muhammed Hafnavi; thr. Mahmûd Hamid Osman, 2. bs., Kahire: Dârü'l-Hadis, 1996.
- Macit, Nadim, *Kur'ân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum*, Konya: Damla Matbaası, 1992.
- Mehmetoğlu, Ali Ulvi, *İnanç Psikolojisine Giriş*, 1. bs., İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.
- Mevdüdî, Ebû'l-A'la, *Tefhimu'l-Kur'ân*, Trc. Ahmed Asrar; tsh. Hamid Can, Metin Karabaşoğlu, İst: Bengisu Yay.,1997.
- Muhammed Reşid Rıza, Muhammed Abduh, *Menar Tefsiri=Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakim Tefsiru'l-Menar*, çev. Mehmet Erdoğan, Ali Rıza Temel, Harun Ünal, Niyazi Beki, Nusret Bolelli, İstanbul: Ekin Yayınları, 2011.
- Mukatil b. Süleyman, *Tefsir-u Mukatil b. Süleyman*, Thk. Dr. Abdurrahman Mahmûd Şehate, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb,1979.
- Necati, M. Osman, *Kur'ân ve Psikoloji*, Trc. Hayati Aydın, Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Nesefî, Ebû'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medarikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971.
- Okumuş, Ejder, *Dinin Toplumsal İnşası*, 1. bs., Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.

- Okumuş, Ejder, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, İstanbul: Ark Kitapları (Özgü Yayıncılık), 2005.
- Şeyhu'l-İslâm Ebûssuud Efendi, *İrşadü'l Akl's Selim ila Mezâya'l Kitâbi'l-Kerim*, 1.bs, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Tefsirü't-Taberî=Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Sadeleştirilenler; İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, İstanbul: Hikmet Neşriyat,[t.y.].
- Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. es-Seri b. Sehl, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, Şerh ve Thk. Abdülcelil Abduh Şelebi, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Hakaiki Gavâmidü't-Tenzil ve Uyunü'l-Ekavi'l fî Vücuhi't-Te'vil*, 1.bs, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1977.